УДК 811.161.2’373.7+811.111’373.7

Ясногурська Л. М.

ПАРЕМІЙНА ТА ФРАЗЕОЛОГІЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КОНЦЕПТА *«ЗРАДА»* В ЗІСТАВЛЮВАНИХ ЛІНГВОКУЛЬТУРАХ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ)

Стаття присвячена аналізу паремійної та фразеологічної репрезентації концепту ЗРАДА, який представлений фразеологічними одиницями, ідіомами, прислів’ями та приказками, що дає уявлення про специфіку світобачення англійського та українського етносів, про особливості їхнього пізнавального досвіду. Окрім того, названі засоби вираження концепту є образними мовними одиницями, завдяки чому концепт отримує в них найбільш повне і глибоке висвітлення.
Ключові слова: *фразеологія, паремія, культура, етнос, зрада.*

Ясногурская Л. М. Паремийная и фразеологическая репрезентация концепта «измена» в сопоставительных лингвокультурах (на материале украинского и английского языков). – Статья.
Статья посвящена анализу паремийной и фразеологической репрезентации концепта ИЗМЕНА, который представлен фразеологическими единицами, идиомами, пословицами и поговорками, что дает представление о специфике мировоззрения английского и украинского этносов, об особенностях их познавательного опыта. Кроме того, названные средства выражения концепта являются образными языковыми единицами, благодаря чему концепт получает в них наиболее полное освещение.
Ключевые слова: *фразеология, паремия, культура, этнос, предательство.*

Yasnohurska L. M. Paroemial and phraseological representation of the concept of betrayal in comparative linguistic cultures of English and Ukrainian languages. – Article.
The article is devoted to the analysis of paremial and phraseological representation of the concept of BETRAYAL, which is represented by phraseological units, idioms, proverbs and proverbs, which gives an idea of the specifics of the worldview of English and Ukrainian ethnoses, about the peculiarities of their cognitive experience. In addition, these means of expressing the concept are figurative linguistic units, so that the concept gets the most complete and deep coverage in them.
Key words: *phraseology, paroemia, culture, ethnos, betrayal.*

Виконуючи функції культурних знаків, фразеологічні одиниці здатні відображати свідомість етносу. Світосприйняття, світорозуміння в кожного народу – національно специфічні, в кожної мови є свій спосіб кодування оточуючої дійсності. Фразеологізми є своєрідними семіотичними кодами, що дозволяють проникнути в історію, культуру, менталітет нації. Актуальність їх дослідження в наш час зумовлена тим, що розвиток антропоцентричної парадигми лінгвокультурології уможливив розгляд функціонування ФО як раз під таким кутом зору. Лінгвокультурологічний аспект дослідження фразеологічних одиниць сприяє встановленню національної специфічності уявлень англійського та українського етносів про таке поняття, як зрада.

Сьогодні дослідники пропонують різні підходи до даного терміна. Так, на думку В. Єфремова, можна виділити щонайменше шість підходів до розуміння терміна ЗРАДА [3].

Своєю чергою Е.С. Кубрякова акцентує увагу на логіко-філософській концепції Р.І. Павільоніса, згідно з якою концепти — це смисли, притому смисли, ще не знайшли своєї «мовної прив’язки», невербалізовані і які тільки шукають своєї назви в мові і які тільки в ній знайдуть – в майбутньому акті семіозису і знакоутворення – мовну форму свого представлення [4, с. 13]. Е.С. Кубрякова звертає увагу на той факт, що «перш за все в фокусі уваги когнітології виявилася просторова концептуалізація, за зразком якої розглядалися й інші її види».

З точки зору А.П. Бабушкіна, концепт – це дискретна, змістовна одиниця колективної свідомості, що відображає предмет реального чи ідеального світу і зберігається в національній пам’яті носіїв мови у вербально позначеному вигляд і». Цей дослідник поєднує у своєму розумінні когнітивний та лінгвістичний підходи [2, с. 53].

Завдання статті полягає в спробі представити шляхи дослідницької діяльності в сучасній лінгвістиці, що стосуються поняття «концепт» і концепту «зрада» зокрема як екстралінгвістичного феномену, що привертає увагу науковців у рамках категорії моралі.

Зміст згаданих понять розвиває й саму мораль, що й визначає актуальність дослідження, оскільки аналіз центральних понять згаданої категорії надасть можливість зрозуміти спосіб мислення та сприйняття навколишньої реальності певним мовним колективом. Вчені трактують зраду як соціальну категорію оцінки нерелевантного результату довірчого процесу, що базується на категорії віри. Такий процес лежить в основі бінарних стосунків, таких як сімейні, партійні, державні, професійні, дружні, соціальні, релігійні, етнічні, расові і т. д.

Фразеологія будь-якої мови є лінгвосеміотичним феноменом, формуючи особливу «підмову», одне з концентричних кіл мови, в якому в усталеній формі зберігаються і транслюються уявлення етносу про світ, культурна й історико-міфологічна інтеріоризація дійсності та внутрішнього рефлексивного досвіду народу [8, с. 11].

© Л. М. Ясногурська, 2017

Базовим для лінгвокультурології є поняття культурної конотації – інтерпретації денотативного або образного мотивованого аспектів значення в категоріях культури. Стосовно фразеологічних одиниць як знаків вторинної номінації, характерною рисою яких є образно-ситуативна мотивованість, безпосередньо пов'язана із світобаченням народу-носія мови, засобом втілення культурно-національної специфіки є образна основа, а способом указати на цю специфіку є інтерпретація образної основи в знаковому культурно-національному просторі певної мовної спільноти [9, с. 214].

Фразеологічні одиниці виникають не стільки для того, щоби описувати світ, скільки для того, щоби його інтерпретувати, оцінювати і виражати до нього суб'єктивне ставлення. Саме це і відрізняє фразеологізми від інших номінативних одиниць [5, с. 82].

У рамках семантико-лінгвокультурологічної парадигми дослідження фразеологічний склад розуміється як відображення національної свідомості лінгвокультурної спільноти, а настанови, закладені в ньому, певною мірою нав'язують носіям мови культурно-національне світосприйняття. У лінгвокультурологічній парадигмі дослідження фразеологічні одиниці розглядаються у зв'язку з міфологічними уявленнями, ритуалами народу, культурними стереотипами.

Національно-культурна специфіка фразеологізмів проявляється на певних рівнях: 1) у сукупному фразеологічному значенні (безеквівалентні або лакунарні фразеологічні одиниці); 2) у значенні окремих лексичних компонентів (ФО, що містять у своєму складі позначення національно-культурної реалії); 3) у прямому значенні вільного сполучення, яке було образно переосмислене (у прототипах ФО) [1, с. 112].

У лінгвокультурологічних дослідженнях науково виправданим вважається широке розуміння фразеології, що включає в об'єкт дослідження не тільки фразеологічні одиниці зі структурою словосполучення, але й прислів'я та приказки.

У прислів'ях і приказках відображається історія народу, його суспільний устрій, побут, світогляд. Вони виступають як неписані закони народного життя, в них відбиваються звичаї та порядки народу, вони відображають устрій народного мислення [6, с. 16].

У сучасній лінгвістичній науці паремії розглядаються як знаки певних ситуацій, відносин між речами і властивостями речей [6, с. 18]. Прислів'я і приказки виступають засобами вираження таких ситуацій в залежності від географічних умов, культури, особливостей життя того чи іншого народу, отже, мають національно-культурну специфіку. Вони не тільки виступають знаками типових ситуацій, але і моделюють їх за допомогою всім зрозумілих образів [6, с. 30]. Під пареміями в роботі розуміються стійкі в мові і відтворювані в мовленні анонімні вислови, які можна вживати з метою дидактики [6, с. 67]. Ми використовуємо широкий зміст цього терміна як одиниці фразеологічного фонду мови через наявність численних і досі нерозв'язаних питань, що стосуються розмежування і кваліфікації стійких словосполук, фразем, прислів'їв, приказок, етикетних сполук тощо [8, с. 242].

Засобом дослідження паремійного фонду став метод об'єднання паремій в логіко-семантичні групи – логеми. Логема (термін П.В. Чеснокова) виступає як узагальнююча вихідна думка, що об'єднує групи конкретних характеристик і оцінок окремих культурно значущих смислів, які виявляються в паремійному фонді. Зведення паремій у логеми здійснюється лише в загальному вигляді, оскільки можливе різне суб'єктивне сприйняття паремійної семантики. При цьому наявність сигнальної лексеми в складі паремії не є обов'язковою умовою для зв'язку її з певним концептом [7, с. 46].

Філософське трактування зради – це порушення вірності спільній справі, товаришуванню, коханню. Негативна оцінка, що дається зраді моральною свідомістю, зумовлена позитивним значенням, яке надається таким стосункам [10, с. 105]. Люди утворюють соціальні групи, в межах яких виникають певні бінарні соціальні стосунки: сімейні, кланові, партійні, державні, релігійні, етнічні, расові (матір – дитина, товариш – товариш, керівник – підлеглий тощо). Єдине, що об'єднує всі ці різнопланові стосунки, – це категорія віри, на яку покладаються в усіх довірчих процесах, що можуть виникнути в межах зазначених стосунків. Віра детермінує 100%-ву передбачуваність результатів довірчих процесів. У випадку невідповідності отриманого результату очікуваному і говорять про категорію зради. Фактично зрада визначається відносно вірності комусь або чомусь, тому існує багато її форм: перехід на бік ворога; порушення вірності в коханні, дружбі; відмова від своїх переконань, поглядів; віровідступництво тощо. В українській лінгвокультурі функціонує низка паремій, що пропонують своєрідний захист від зради: *Не вір нікому — ніхто не зрадить; Не май друга вірного, не будеш мати зрадного; Коли шукаєш ради, стережися зради.* Обман, несподіваність, підступність, скритий злий намір, лицемірство завжди супроводжують зраду. В англійській та українській мовах зрада асоціюється з ударом ножем в спину: *stab in the back* – "a betrayal of trust, an act of treachery" [16, p. 260]; *ніж у спину* – "зрадницька, підступна, віроломна поведінка стосовно до кого-небудь" [11, с. 551]; В. Шекспір, описуючи смерть Юлія Цезаря, коли близькі йому люди до смерті закололи його кінжалами, придумав вираз *unkindest cut: "This was the most unkindest cut of all*", який увійшов в англійську

мову зі значенням “worst insult, ultimate treachery” [12, p. 312].

Наше дослідження фразеологічних засобів репрезентації концепту ЗРАДА здійснювалось на матеріалі тлумачних, фразеологічних, культурологічних та двомовних словників англійської й української мов. З’ясувалось, що у фразеологічних фондах обох мов найширше представлено такі різновиди зради, як поняття зради в Біблії, подружня зрада, державна зрада або зрада Батьківщини.

Іуда став символом зради і в англійській лінгвокультурі, причому серед усіх зрадників вважається найгіршим: *Judas* – “one who treacherously betrays under the semblance of friendship; a traitor or betrayer of the worst kind”: *Such unnatural monsters, such trayterous Judases, such execrable infamous Apostates as these* [15, p. 616]; *Judas is the arch-betrayer, and from the time of Caxton the name is used as an appellative for a false and traitorous person* [13, p. 318].

Спосіб, у який Іуда виказав Христа первосвященикам, став підґрунтям виникнення номінацій *поцілунок [від] Іуди, іудин (юдин) поцілунок*, книжн. – «зрадницький вчинок під виглядом доброзичливості, приязні» [10, с. 684]. Його вживають, коли йдеться про людей, які за дружбою приховують справжню ворожість.

Відповідний фразеологічний зворот фіксується і в англійській мові: *a Judas kiss* (Matthew 26:48) – “a great falsehood, betrayal” [16, p. 421]; *a Judas kiss* – “an act of betrayal, especially one disguised as a gesture of friendship” [14, p. 157], наголошуючи на тому, що це – зрадницька дія, замаскована під дружній жест. Вважається, що на основі цього сценарію виникла ФО *kiss of death*, яка вживається на позначення справи, що виглядає доброю, з хорошими намірами, але має катастрофічні наслідки; або на позначення вчинку або події, які приводять до краху всієї справи [14, p. 161].

Історично подружня зрада (або перелюб, а також адюльтер (фр. adultère)) майже в усіх культурах світу вважалася негативним явищем, яке засуджувалося суспільством і жорстоко каралося, іноді навіть стратою. Хоча в деяких культурах позашлюбний секс не вважається чимось осудливим, особливо якщо такі стосунки має одружений чоловік. А ще в інших культурах люди не ставляться до шлюбу як до постійного союзу.

Зрада як варіант порушення подружнього життя суттєво відрізняється від інших видів сімейної деструкції: конфліктів, сварок, асоціальної поведінки, криз, розлучень і т. ін. Подружня невірність може траплятись у практично здорових, соціально благополучних сім’ях і не спостерігатись у неблагополучних. Сфера її існування – сексуально-любовні стосунки подружжя, тоді як сварка, конфлікт такої якісної визначеності не мають і можуть розвинутися в межах побутових, економічних, батьківських та інших відносин. Хоча зрада стосується не сімейних взаємин взагалі, а тільки царини подружніх почуттів, проте в ситуацію зради залучаються інші члени сім’ї, що завжди негативно відбивається на сімейній атмосфері в цілому.

Ідея подружньої вірності / зради в українській і в англійській мовах втілюється в певних стереотипних уявленнях, які співвідносяться з типовими ситуаціями, що створюються в процесі повсякденного життя. Знаками таких ситуацій є групи паремій, об’єднаних у певні логеми.

Народний ідеал сім’ї – це її високе, космічне піднесення, де союз чоловіка і жінки бачиться як поєднання двох небесних світил – сонця та місяця і ясних зірочок – їхніх діточок: *А в тім саду три теремі: а в першому – красне сонце, а в другому – ясен місяць, а в третьому – дрібні зірки. Ясен місяць – пан господар, красне сонце – жінка його, дрібні зірки – його діти.*

В англійській мовній свідомості сім’я концептуалізується як єдине ціле, що проілюстровано, наприклад, у дитячому віршику “A Family Fingerplay”, під час читання якого дитина перераховує пальчики: *This is the mother who loves everyone, And this is the father who is lots of fun, This is my sister, she helps and she plays, And this is the baby, he’s growing each day.* Дитина, граючись, вчиться рахувати і отримує перше уявлення про сім’ю як єдиний організм.

Народна традиція вимагала порядку і злагоди в сім’ї: *If the family is together, the soul is in the right place; Fair is the weather when cup and cover hold together; Нащо кращий скарб, коли в сім’ї лад; Сім’я міцна – горе плаче; Не потрібен і клад, коли в сім’ї лад; Найкраща спілка – чоловік і жінка; Без хазяїна двір, без хазяйки хата плаче.*

В англійській лінгвокультурі уявлення про перелюб представлено метафорично, шляхом аналогізації поведінки тварин (зокрема, курки) з поведінкою людини та ґрунтується на перенесенні стереотипів тваринного світу на поведінку людини.

Наявність у паремійному фонді мов одиниць, які несуть протилежні смисли, вважається дослідниками нормальним явищем. Така неоднозначність і суперечливість культурно значимих орієнтирів, репрезентованих у пареміях, пояснюється тим, що мова може відображати домінуючи факти групової або корпоративної, а не тільки загальнонародної самосвідомості [9, с. 179].

В англійському паремійному фонді фіксуються такі одиниці на позначення подружньої невірності: *They have mixed sugar and sand* [16, p. 258]; *He pisses by the pot* [16, p. 306]. Як фон, на якому особливо яскраво виражається негативне ставлення англійського народу до перелюбу, вибрані ситуації, пов’язані з порушенням стереотипів по-

ведінки у побуті. Стимулом для негативного емоційного ставлення є образи перемішаного з піском цукру та горщика, яким неохайно скористувались.

В українській мові виокремлюється фразео-семантична група на позначення подружньої зради, побудована за моделлю дієслово руху + назва рослини: *проблукати в бур'янах*, евф. – «зрадити в подружньому житті» [10, с. 50]; *бігати по кущах* – «зраджувати в подружньому житті (перев. про чоловіка)» [11, с. 186]; *сягати в очерет* – «зраджувати дружині, чоловікові» [11, с. 231].

Державна зрада є одним із злочинів, який ставить під загрозу територіальну цілісність та недоторканість держави. Можливість вчинення такого злочину виникає з утворенням держави, тому державна зрада як злочин має довгу історію. На сучасному етапі розвитку суспільства державна зрада вважається одиним із основних злочинів, про що свідчать законодавчі акти різних країн.

Ця інформація пояснює виникнення в англійському фразеологічному фонді наступних номінацій на позначення державної зради: *wear Hector's cloak* (букв. «носити накидку Гектора»), *take Hector's cloak* (букв. «взяти накидку Гектора»), *sell the pass* (букв. «продати прохід»). Фактично всі вони ґрунтуються на реальних історичних подіях, де головним сценарієм є зрада підлеглими свого керівника.

Фразеологічні одиниці *wear Hector's cloak* – "the reward of treason" і *take Hector's cloak* – "deceive someone who has trusted you" виникли у шістнадцятому сторіччі і пов'язані із подіями Північного повстання 1569 року. Томас Персі, сьомий граф Нортумберлендський, був ключовою фігурою цього повстання. Гектор Армстронг зрадив його за певну винагороду, але зрадницькі гроші не принесли йому щастя – він помер у злиднях. Англійська свідомість трактує такий сценарій як справедливу кару за зраду, і в англійському фразеологічному фонді з'являються відповідні одиниці [16, p. 63].

Культурологічний підхід до мови передбачає виявлення різних типів мовних одиниць: з одного боку, виокремлюються слова і вирази, які в концентрованому вигляді передають специфічний досвід народу, що користується мовою (власні назви, культурно-історичні реалії, поширені алюзії, слова з емоційно-оцінним фоном, який усвідомлюється саме цим етносом) [3, с. 90]. Саме такі одиниці об'єктивують уявлення англійського народу про державну зраду. З іншого боку, існує велика група слів та зворотів, що має універсальний характер для людства в цілому [4, с. 90], за допомогою мовних одиниць такого типу об'єктивується поняття про зраду Батьківщини в українській мові. У паремійних текстах цієї групи яскраво виражені норми поведінки, тобто ціннісно значущі стереотипи соціальної взаємодії людей у певних ситуаціях. Норми поведінки мають прототиповий характер, тобто в пам'яті етносу зберігаються знання про типові дії, очікування відповідних дій та оцінні реакції стосовно тих чи інших ситуацій [4, с. 25]. Паремійні вислови покликані перш за все впливати на поведінку (через аргументування, апелювання до прецеденту, авторитету тощо). Проаналізувавши паремії тематичної групи «Зрада Батьківщини», доходимо висновку, що вона фактично не містить прислів'їв та приказок, в яких йшлося б безпосередньо про зраду, отже, не дається пряма оцінка такому явищу. Відповідно, застосовується інша стратегія впливу на слухача. Як відомо, норми поведінки актуалізуються тоді, коли виникає вибір між певними поведінковими стратегіями. Протиставлення таких стратегій виявляє контраст між моральними й утилітарними нормами поведінки. У першому випадку акцентуються інтереси інших людей, у другому – інтереси індивіда [4, с. 189], а в межах аналізованої тематичної групи такий контраст особливо загострюється, оскільки протиставляються загальні інтереси Батьківщини і особисті інтереси людини. Фактично зрада Батьківщини прирівнюється до зради рідної матері. Як правило, норми поведінки в паремійних одиницях виражені не прямо, а опосередковано; прийом перефразування дає можливість скласти список норм, що виводяться із корпусу паремій.

Перспективним напрямком опрацювання зазначеної проблеми може бути комплексне дослідження фразеологічної та паремійної репрезентації концептосфери ЗРАДА в одній чи кількох мовах.

Література

1. Арсентьева Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц (на материале фразеологических единиц, семантически ориентированых на человека в английском и русском языках) / Е.Ф. Арсентьева. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1989. – 126 с.

2. Бабушкин А.П. Концепты разных типов в лексике и фразеологии и методика их выявления / А.П. Бабушкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Научное издание / Под ред. И.А.Стернина. – Воронеж, 2001. – С. 52–57.

3. Ефремов В.А. Теория концепта и концептуальное пространство / В.А. Ефремов // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. – 2009. № 104. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://cyberleninka.ru/article/n/teoriya-kontsepta-i-kontseptualnoe-prostranstvo (дата обращения: 21.07.2016).

4. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. – Москва : Гнозис, 2004. – 390 с.

5. Кубрякова Е.С. Языковое сознание и языковая картина мира / Е.С. Кубрякова // Филология и культура: Мат-лы II междунар. науч. конф. – Тамбов : Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 1999. – С. 3–16.

6. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие / В.А. Маслова. – М. : Изд. центр «Академия», 2001. – 208 с.
7. Пермяков Г.Л. Паремиологические исследования: Сб.статей / Сост. и ред. Г.Л. Пермякова. – М. : Наука, 1984. – 320 с.
8. Рябцева Н.К. Этические знания и их «предметное» воплощение / Н.К. Рябцева // Логический анализ языка : Языки этики. – М., 2000.– С. 178–183.
9. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О.О. Селіванова. – К. – Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
10. Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира / В.Н. Телия // Роль человеческого фактора в языке. – М., 1988. – С. 173–204.
11. Словарь по этике / Под ред. А.А. Гусейнова и И.С. Кона. – М. : Политиздат, 1989. – 447 с.
12. [ФСУм] Фразеологічний словник української мови / Укл.: В.Д. Ужченко, Д.В.Ужченко. – К. : «Освіта», 1998. – 204 с.
13. [AHDI] American Heritage Dictionary of Idioms / Ed. by C. Ammer. – Forbes Inc : Boston, 1997. – 423 p.
14. [ISE] Intensifying Similies in English / Ed. By T. Hilding Svartengen. – Lund: Aktiebolaget Skemska Centraltryckeriet, 1918. – 512 p.
15. [ODI] Oxford Dictionary of Idioms / Ed. by J.Stevenson. – New York : Oxford University Press Inc., New York, 2004. – 340 p.
16. [OED]: The Oxford English Dictionary: Vol. 1–12 / Ed. by J.A.H. Murray. – Oxford : Clarendon Press, 1970. – Vol. 1–12.
17. [TETM] A Thesaurus of English Traditional Metaphors / Ed. by P.R. Wilkinson. – L. & N.Y. : Routlege, 1993. – 777 p.